

УДК 821.161.2:94(477):329.17:32:82.09

Андрій Ребрик

АПОЛОГІЯ ФАКТУ В ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ МИХАЙЛА МУХИНА

Анотація. Серед українських інтелектуалів ХХ століття постать громадсько-політичного діяча, літературознавця, публіциста Михайла Мухина (1894–1974) з одного боку є майже не акцентованою, а з іншого – потенційно непроминальною. М. Мухин був активним дописувачем «Українського студента» (Прага, 1923–1924), «Суспільство – La Société» (Прага, 1925–1926), «Студентського вісника» (Прага, 1928, 1930–1931), «Літературно-наукового вісника», згодом «Вісника», за ред. Д. Донцова (Львів, 1928–1934, 1949), працював у видавництві «Пробоем» (Прага, 1939–1943), публікувався у «Вольному казачестві» (Прага, 1927), «Нашій громаді» (Подєбради, 1924–1926), «Новій Україні» (Прага, 1923–1927), «Книголюбі» (Прага, з 1928–1931), «Самостійній думці» (Чернівці, 1935–1936), «Збірнику Українського наукового інституту в Америці» (Сент-Пол – Прага, 1939), «Вежі» (1947–1948), «Визвольному шляху» (Лондон, 1963) та ін.

Корпус наукових, науково-публіцистичних, культурологічних та літературознавчих праць Михайла Мухина має україноцентричну націотворчу домінанту, скріплену ґрунтовною історичною, політичною, ідеологічною та психологічною обґрунтованістю й різнобічною кількратною, з використанням кількох підтверджуючих джерел, фактичною аргументованістю. Цю характерну особливість простежуємо в усіх періодах діяльності автора: в роках української національної революції, національно-визвольної боротьби українського народу у 1917–1921 роках, у часі першої (Чехословацька Республіка: Прага, Подєбради, Ужгород) та другої еміграції (Німеччина).

Досвід державотворчих змагань, попри їх драматичну розв'язку, глибоко засів у свідомості Михайла Мухина як визначальний чинник невпинного пошуку причин неспроможності та шляхів реалізації національної політики й національної ідеології в реальному часі та в майбутньому.

Ключові слова: Михайло Мухин, історико-літературознавчі праці, українська національна ідеологія державотворення, україноцентризм, москвофільство, літературна критика, культурно-мистецьке середовище, еміграція.

Інформація про автора: Ребрик Андрій Іванович, аспірант кафедри відділу зарубіжної україністики Інституту Літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Електронна адреса: vusinfo@gmail.com

Andriy Rebryk

APOLOGIA OF FACT IN HISTORICAL AND LITERARY WORKS OF MYKHAILO MUKHYN

Abstract. *Mykhailo Mukhyn (1894-1974) as a public and political figure, literary critic and writer is, on the one hand, almost lost among the ukrainian intellectuals of XX century, while on the other hand, is potentially impossible to disregard. M Mukhyn wrote for The Ukrainian Student (Ukrainskyi Student, Prague, 1923-1924), Society – La Société (Suspilstvo - La Société, Prague, 1925-1926), Student Bulletin (Studentskyi Visnyk, Prague, 1928, 1930-1931), Literature and Science Bulletin (Literaturno - naukovyi visnyk), later known as The Bulletin (Visnyk) edited by D. Dontsov (Lviv, 1928 - 1934. 1949), worked in the publishing house Proboem (Prague, 1939-1943), and published his works in Free Cossacs (Volne Kazachestvo, Prague, 1927), Our Community (Nasha Hromada, Podebrady, 1924-1926), New Ukraine (Nova Ukraina, Prague, 1923-1927), Booklover (Knyholiub, Prague, 1928-1931), Free Thought (Samostiina Dumka, Chernivtsi, 1935-1936), Scientific Journal of Ukrainian Research Institute in the USA (Saint Paul – Prague, 1939), Tower (Vezha) (1947-1948), Liberation Path (Vyzvolnyi Shliakh, London, 1963) etc.*

Scientific, journalistic, cultural and literary works of Mykhailo Mukhyn are characterized by a Ukrainian-centric nation-building focus, reinforced by in-depth historical, political, ideological and psychological justifications, as well as thorough and versatile factual argumentation with the use of several confirming sources. This distinctive feature can be observed throughout all periods of the author's work: the years of the Ukrainian national revolution; the national liberation struggle of the Ukrainian people in 1917-1921; and during

his first (First Czechoslovak Republic: Praha, Podebrady, Uzhgorod) and second emigrations (Germany).

The experience of state-building efforts, despite their dramatic outcome, left a profound impression on Mykhailo Mukhin, becoming a key factor in his constant search for the causes of failure and the ways to implement national policies and ideologies in both the present and future.

Evhen Malaniuk, in characterizing the generation of Ukrainian intellectuals whose life experience is connected with the defeat of the fight for Ukraine's liberation, in his article, Delayed Generation, notes: "From that group of "pleiada" as they once said, I think that only Yuriy Darahan and Oleksa Stefanovych were born poets. And the somewhat older Mykhailo Mukhyn was born a critic and literary historian.

Keywords: Mykhailo Mukhyn, historical and literary works, Ukrainian national ideology of state formation, Ukrainian centrism, Muscovite, literary criticism, cultural and artistic environment, emigration.

Information about the author: Andriy Rebryk, graduate student of the Department of Foreign Ukrainian Studies of the Institute of Literature named after T. Shevchenko, National Academy of Sciences of Ukraine.

E-mail: vusinfo@gmail.com

Andrij Rebryk

APOLOGIA FAKTU W DZIEŁACH HISTORYCZNO – LITERACKICH MYCHAJŁA MUCHINA

Abstrakt. Postać Mychajła Muchina (1894-1974), jako działacza społeczno-politycznego, krytyka literackiego oraz publicysty, wśród ukraińskich intelektualistów XX wieku z jednej strony jest praktycznie niezaakcentowana, a z drugiej – potencjalnie nieprzemijalną. M. Mukhyn był aktywnym współpracownikiem następujących czasopism i dzienników „Ukrainsky Student” (Praga, 1923-1924), „Suspilstvo - La Société” (Praga, 1925-1926), „Studentsky Vistnyk” (Praga, 1928, 1930-1931), „Literaturny i Naukovy Vistnyk”, później „Vistnyk”, wyd. D. Dontsova (Lwów, 1928-1934, 1949), pracował w wydawnictwie „Proboiem” (Praga, 1939-1943), publikował swoje dzieła w „Volne Kozachestvo” (Praga, 1927), „Nasha Hromada” (Podjebrady, 1924 -1926), „Nova Ukrayina” (Praga, 1923-1927), „Knyholubi” (Praga, 1928-1931), „Samostiyna Dumka” (Czerniowce, 1935-1936), „Zbirnyk” Ukraińskiego Instytutu Naukowego w

Ameryce (Saint Paul – Praga, 1939), „Vezhi” (1947–1948), „Vyzvolny shlyakh” (Londyn, 1963) itp.

Zbiór dorobku naukowego, naukowo-publicystycznego, kulturalnego i literackiego Mykhayla Mukhyna ma ukraïnocentryczną narodotwórczą dominantę, wzmocnioną wnikliwym uzasadnieniem historycznym, politycznym, ideologicznym i psychologicznym oraz wszechstronną wielością paradygmatów, przy wykorzystaniu kilku potwierdzających źródeł oraz argumentacją faktyczną. Tę charakterystyczną cechę można prześledzić na przeciągu wszystkich okresów twórczości autora: w latach ukraińskiej rewolucji narodowej, wyzwoleniczych walk narodu ukraińskiego w latach 1917-1921 oraz w czasie jego pierwszej (Czechosłowacka Republika: Praga, Podjebrady, Užgorod) i drugiej emigracji (Niemcy).

Doświadczenie walk państwowotwórczych Ukrainy, mimo ich dramatycznego rozstrzygnięcia, utkwiły głęboko w świadomości Mykhayla Mukhyna jako czynnik determinujący nieustającego poszukiwania przyczyn bezskuteczności owych walk oraz szlaków do realizacji polityki państwa, jak również ideologii narodowej w czasie obecnym i w przyszłości .

Słowa kluczowe: *Mykhaylo Mukhyn, historyczno-literacki dorobek, ideologia narodowa stanowienia państwa Ukraińskiego, ukraïnocentryzm, „moskwofilia”, krytyka literacka, środowisko kulturalno - artystyczne, emigracja.*

Nota o autorze: *Andrij Rebryk, doktorant Katedry Ukrainistyki Zagranicznej Instytutu Literatury im T. Szewczenki, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy.*

E-mail: *vusinfo@gmail.com*

Сучасне суспільне й культурне життя України характеризується відчутним дефіцитом духовності, розмитим резонансуванням національної ідеї, поширеною в пострадянські роки практикою вульгарно-примітивної зміни літературно-мистецьких оцінок з «мінуса» на «плюс», яка не дає неупередженої, всебічної і повної картини розвитку літературного процесу, в тому числі – не сприяє формуванню об'єктивного погляду на українську літературу ХХ століття, не акцентує увагу на найсуттєвіших, визначальних чинниках і особистостях, не заглиблюється у саму суть явища, не досліджує його витоків, становлення і розвитку, а отже, утруднює формування національної самосвідомості українців, з'яву духовно багатой, творчої, національно та патріотично заангажованої особистості, що здатна дієво служити великому чину в ім'я України в умовах третього

тисячоліття, а особливо в умовах довготривалої російсько-української війни. Необхідність дослідження продиктована також недостатнім вивченням, ігноруванням чи поверховим трактуванням історико-літературознавчих праць Михайла Мухина і, крім того, свідомим бажанням автора заповнити «білі» чи, можливо, обілити «чорні» плями української літературної критики.

Евген Маланюк, характеризуючи генерацію українських інтелектуалів, життєвий досвід яких пов'язаний з поразкою українських визвольних змагань, у статті «Спізнене покоління», зокрема, зазначає: «З тієї групи чи “плеяди”, як колись казали, думаю, що лише Юрій Дараган та Олекса Стефанович були поетами уродженими. Та ще уродженим критиком і літературознавцем був дещо старший Михайло Мухин. Але і йому силою обставин та наслідком тієї ж “травми розчарування” судилося заглибитися в історію політичної думки і – попутно – відкрити в ній фатальне місце драгоманівщини й Драгоманова, якого не так писаннями, як мітом було виховане й політично сформоване старше покоління» [7, с. 175].

Постать Михайла Драгоманова справді стала для Михайла Мухина невідступною больовою точкою, яка змусила його до цілеспрямованого проникнення в природу формування і функціонування світоглядних принципів цього провідного діяча української культурної, політичної та соціальної історії.

Першу ґрунтовну історико-літературознавчу працю «Драгоманов без маски» [12] Михайло Мухин ретельно готував у Празі, а до її написання взявся, вже переїхавши у липні 1933 року в Ужгород. Цю обставину варто мати на увазі з огляду на суспільно-політичні, націо- й державотворчі процеси, які стрімко набували виразних рис на Підкарпатській Русі у складі ЧСР.

Для поглиблення тематичної й аргументаційно-доказової бази власних наукових праць Михайло Мухин максимально використовував можливість працювати в достатньо багатих фондах бібліотеки Ужгородської «Просвіти», в архівах Ужгородського та Мукачівського василіянських монастирів, ужгородської міської бібліотеки, приватних книгозбірнях закарпатських та еміграцій-

них діячів (свідків і учасників визвольних змагань) у багатьох містах і селах краю.

М. Мухин черпав також з професійного спілкування з представниками науково-мистецької та політичної еліти (М. Лелекач, І. Панькевич, Г. Кінах, У. Самчук, В. Бірчак, К. Заклинський, Ф. Потошняк і т.д і т.д.), систематично листувався й одержував книжкові новинки від своїх давніх приятелів з різних європейських країн (Ю. Липа, Д. Донцов, Е. Маланюк).

Окремо слід зазначити, що праці М. Мухина демонструють широку опрацьовану автором джерельну базу та літературу. Тут усі найважливіші автори і найрідкісніші фактичні свідчення з тієї чи іншої проблеми. Їх сотні, і кожний цитований М. Мухином фрагмент несе в собі виразну й принципову для окресленої ним проблеми інформацію. До того ж, кількакратна різноджерельна аргументація акцентованої тези – характерний методичний прийом М. Мухина. Це потребувало грандіозної інтелектуальної підготовчої роботи, немалих фізичних зусиль. В «Ужгородських ваканціях» вчений згадує, як у Празі в 1933 р., хворіючи, переймався почуттям відповідальності «за недовершену раніше працю й непевність щодо дальшого, бодай короткого існування, потрібного для написання її», що збільшувало його муки [14].

Маючи неабиякий авторитет і дипломатичний хист, М. Мухин активно й цілеспрямовано комунікував з представниками найрізноманітніших світоглядних орієнтацій, політичних груп чи партій, вмів створити довірчу атмосферу й спровокувати на свідчення в делікатних питаннях, які відповідно фіксував і якими послуговувався для увиразнення чи підтвердження тієї чи іншої тези.

У той же час варто зазначити, що п'ятирічне перебування М. Мухина на Закарпатті характерне його неймовірно активною опікою молодого покоління літераторів, сприянням не лише їхньому ідейно-естетичному росту, але й набуттям професійного статусу шляхом систематичних публікацій у всіх доступних тогочасних часописах та окремими виданнями збірок (Ф. Моїш, Зореслав, І.

Ірлявський, І. Колос, В. Гренджа-Донський, А. Гарасевич, Ф. Лазорик, Марко Бараболя, Ф. Потушняк і т. д.).

Надідеєю всього життя М. Мухина було випрацювання й утвердження чіткої й всеохопної, виваженої й безкомпромісної української національної ідеології державотворення. Майже аксіоматичне й широко вкорінене твердження, що історія не має умовного способу, вчений послідовно й неухильно спростовував у той спосіб, що говорив про минуле в координатах прозорості й доказовості, максимально уникаючи суб'єктивізму й чітко тримаючись об'єктивних оцінок персоналій, подій і явищ. Це закономірно ставило його у вразливу позицію, бо спричиняло руйнацію й розвіювання багатьох національних міфів – зручної й ефективної зброї насамперед в гострій політичній та ідеологічній боротьбі, але й на соціально-побутовому рівні.

Публікація студії М. Мухина «Драгоманов без маски» у львівському «Віснику» здійняла потужне інтелектуальне та ідеологічне збурення, яке відчутно дає про себе знати й нині. Драгоманов для Мухина – тема досмертна, їй він присвятив усю потугу свого інтелекту й фізичних можливостей. «Драгоманов без маски» [12], «Більше світла: М. Драгоманов на тлі (1841–1895) своєї доби» [9; 10; 11], «Тіні незабутих предків» [13] і т. д. – послідовна й неухильна розмова про національні цінності й національні прогріхи.

Таку ж авторську позицію чітко окреслив соратник і добрий приятель М. Мухина, колега по редакційній праці в Ужгороді проф. В. Бірчак у передмові до книжки «Карпатська Україна. Спогади й переживання» (1939): «...Я рішився таки написати. По-перше, тому, що вважаю, що ми, українці, вже доросли до того, щоб по-мужеськи говорити собі правду і вміти її знести, по-друге, думав я собі, мусить хтось бути, що візьме на себе всю ненависть і весь гнів ображених величин і скаже правду, щоб у майбутності ми не повторювалися й не робили тих самих хиб...

Я завжди вважав, що роблені хиби й прогріхи – це наші спільні українські хиби й прогріхи, а коли про них пишу, то не для того, щоб їх висмівати, але щоб описати, сконстатувати грізний стан,

аби в майбутності ми вистерігалися уже цих хиб та хворіб...» [2, с. 3]. Ця теза принципово важлива, бо йдеться про черговий національний здвиг – творення Карпатської України, і чергову фатальну поразку державотворення в силу об'єктивних і не менш очевидних суб'єктивних причин. М. Мухин також мав переконання, що конче треба «по-мужеськи говорити собі правду і вміти її знести». Цьому переконанню він невідступно слідував у справі аналізу й трактування життя, світогляду й діяльності Михайла Драгоманова, якого вважав однією з найвпливовіших фігур нашої культурнополітичної історії XIX–XX ст. Багаторічна праця в цій темі дала підстави М. Мухіну дійти категоричного висновку про викривлення історії України, про відсутність в культурно-історичному її просторі справжніх достойників, про розмивання / профанацію / знівелювання справжніх героїв і подій.

Препаруючи світоглядні засади Михайла Драгоманова, М. Мухин вдається до скрупульозного аналізу розуміння й трактування ним літературних явищ та чільних представників української мистецької еліти: Т. Шевченка, П. Куліша, О. Кониського, І. Франка, М. Старицького, І. Нечуя-Левицького і т. д., і т. д., демонструючи при цьому неймовірну ерудицію літературознавця й історика-культуролога. Розглядаючи рецепцію М. Драгоманова постаті й творчості Т. Шевченка, М. Мухин, зокрема, акцентує на тому, що М. Драгоманов у памфлеті «Шевченко, українофіли і соціалізм» солідаризується з В. Белінським, оскільки в основному приймає всі цілком безпідставні й явно продиктовані національною ворожнечею догани та докори Белінського на адресу автора «Гайдамаків», він зауважує відразу й нехить Драгоманова супроти Шевченка, доводить, що «далеко не один Шевченко викликає в Драгоманова почуття шаленої люті, висловлюючись терміном модернішим – навіть викликає в нього стан амоку» [3, с. 197].

Статтю М. Драгоманова «Шевченко, українофіли і соціалізм» М. Мухин вважав наскрізь протишевченківським памфлетом й у праці «Тіні незабутих предків» подає «згірдливі щиро-професорські зневажливі вислови» [13, с. 269].

Будучи добре обізнаним з працями М. Драгоманова, з епістолярієм, зі спогадами і свідченнями сучасників, послідовників і опонентів, М. Мухин широко використовує цей фактографічний матеріал для різнобічного підтвердження власних тез. Зрозуміло, що дует Шевченко–Драгоманов присутній чи не в усіх його дослідженнях. Так, покликаючись на «Сторінки минулого» О. Лотоцького, М. Мухин подає оцінку Т. Шевченка приятелем М. Драгоманова К. Арабажином, який говорить про те, що поетичні думки і мрії Шевченка неясні, плутані, такий і світогляд, плутаний і неясний, а в його поезії багато суперечностей і «велика вигадана небувальщина» [13, с. 270]. І тут же наводить цитату з самого Драгоманова, який, осуджуючи Т. Шевченка з погляду свого москвофільства й інтернаціоналізму, висловлювався так: «Живучи серед москалів-салдатів, таких же мужиків, таких же невільників, як і сам, Шевченко не дав ні одної картинки доброго серця сього “Москаля” [...] Москаль для нього і в 1860 р. все-таки тільки “пройдисвіт”, як у 1840 р. був тільки “чужий чоловік”... Певно ж, що коли національні поети тільки так будуть говорити про сусідів, то важко буде справдитись бажанню, “щоб усі Славяни стали добрими братами”! Ось через що ми не думаємо, щоб Шевченко справді міг провести нас у “вільну, нову сім’ю” інтернаціональну» [13, с. 270].

Для М. Мухина є незаперечним фактом отруйна двоєдність світогляду М. Драгоманова, яку І. Франко охарактеризував як *Gente Ruthenus – natione Russus* 1901 року в статті «З останніх десятиліть ХІХ в.», в якій писав, що трагедія Драгоманова – це «банкротство “общерусизму на українським ґрунті”, і Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою» [21].

Провідний сучасний літературознавець Л. Ушкалов (1956–2019) у ґрунтовній монографії, присвяченій М. Драгоманову, вважає таку оцінку невинуватою й хибною, що і Франко, і Труш, і Мухин «передали куті меду», що може навести «багато-багато прикладів, що заперечують такі присуди». Дивно, що на 600 сторінках монографії М. Мухина згадано лише один раз саме цією ко-

ротенькою тезою: «...не кажучи вже про ідейних опонентів Драгоманова з націоналістичного табору, для яких той завжди був і є, за словами Михайла Мухина, “москалем-чарівником” з Женеві”» [18, с. 232]. Це, однак, принаймні, дивне означення позиції науковців з державницьким україноцентричним чи націоналістичним світоглядом, бо для них є очевидною генеалогія нинішньої українсько-російської війни як закономірного наслідку живучості драгоманівщини як державної ідеології.

Тут доречно навести міркування М. Мухина: «Прикладом вражаючої сліпоти й нечутливости Драгоманова може служити такий випадок, про який він розповідає: “...недавно помагав я одному португальцю перекладати Пушкіна. Потім ми перейшли на Шевченка й стали між іншим читати “Мені однаково, чи буду”. Все йшло добре, а як дійшли до

Та не однаково мені
Як Україну злії люде
Присплять лукаві, і в огні
Її окраденую збудять,

- то ніяк не міг відповісти моему португальцю, коли він питав мене: в якому огні? Нащо будуть будити Україну ті злі люди, котрі її присплять, і певно, ті ж самі й окрадуть» [12, с. 37].

«Яка роззброююча наївність, - пише М. Мухин, - ціле життя так дбайливо, так солоденько присипляти Україну перед пащею московського смока, окрадати її з решток свідомости безпеки такого приемного сусідства і.. і раптом не пізнати себе самого в пророчих рядках Шевченка. Звичайно, коли тільки тут знову не удають з себе наївних...» [Там само].

Очевидно безспідставно як деструктивну й неприйнятну трактував позицію М. Драгоманова щодо Т. Шевченка, зокрема, і Е. Маланюк, маючи на увазі драгоманівську брошуру «Шевченко, українофіли і соціалізм», при читанні якої «тепер у нас “настовпують волосья”...» [8].

Щодо поглядів Е. Маланюка на М. Драгоманова проф. Т. Салига зауважував, що Маланюк за своїм власним чуттям «...не поділяв суспільно-політичних поглядів М. Драгоманова, його ідей федералізму, заперечень революційного шляху на користь суспільно-політичних перетворень парламентськими реформами тощо. Він був переконаний, що саме Драгоманов знівелював в українському суспільстві революційний дух, який будив Т. Шевченко» [17, с. 46–47]. У подібному дискурсі про «драгоманівську справу» висловився і Леонід Лиман [17, с. 46].

Таким чином, йдеться про значно поважніші речі, аніж лише про «москалячарівника з Женеви...».

Годі заперечувати потужний вплив М. Драгоманова на літературний процес і безпосередньо на письменників – сучасників і наступників. М. Мухин сумлінно простежив і дослідив це стосовно Івана Франка. У спогадах «Ужгородські вакації» на спонуку Д. Донцова надіслати матеріал до «Вістника» він промовисто зауважує, що в останні роки (1937–1938) наполегливо збирав матеріал «про становище Франка супроти Драгоманова взагалі та драгоманівського русофільства зокрема, [...] про становище (досить прихильне, здебільшого) москалів та москвофілів до Драгоманова». Згодом праці таки вийшли у «Вістникові» [13]. Зі змісту цього фрагменту спогадів є очевидним, наскільки інтенсивно працював і наскільки ґрунтовно підходив М. Мухин до власних літературознавчих досліджень і публіцистичних виступів.

М. Неврлий у статті-спогаді про М. Мухина з'ясовує особливість обставин, в яких вченому доводилося працювати: «Будучи представником нового міжвоєнного націоналістичного українства, яке критично переоцінювало діяльність старшого покоління, він своєю публіцистичною працею «Драгоманов без маски» (1934) довів згубний вплив цього вченого на ідеологічне формування старшого покоління українського суспільства. Простудіювавши твори М. Драгоманова, критичну літературу про нього та його епоху, зібравши чимало спогадів сучасників, які особисто знали цього вченого й публіциста, Мухин у цій праці піддав нищівній

критиці соціалістичний федералізм і русофільські тенденції Драгоманова, чим викликав сильну поляризацію, гострий конфлікт між старшим і молодшим поколінням на західноукраїнських землях і на еміграції» [15, с. 618].

Творам Івана Франка в рецепції Михайла Драгоманова Михайло Мухин присвятив окрему студію «З минулих літ. Остання “літературна дискусія” між Франком і Драгомановом», опубліковану в часописі «Пробоем» під псевдонімом М. Куренівець [5]. Свого часу у львівському журналі «Житє і Слово» (1895) Іван Франко подав віршовану драму «Сон князя Святослава». «Сюжет цієї драми, – зазначає М. Мухин, – досить романтичний: київський князь Святослав перебирається на розбійника, навіть пристає до розбишацької ватаги; основний мотив “Сну князя Святослава” треба визнати патріотичним. Ідея оборони батьківщини, рідного краю, – Київа – перед чужинцями проведена в цім творі цілком виразно і яскраво» [5, с. 52].

Мотив справедливого «розбійницького» вибору І. Франко розкриває в протистоянні Кунаша, прихильного до чужого князя Всеслава і налаштованого проти київського князя Святослава, та Овлура, що давніше був боярином, але за вбивство Добрини-воеводи вилучений з суспільства і став ізгоем, та зараз не погоджується кликати чужого князя. Князь Святослав закликає народ до оборони Київської землі, і народ його одноставно підтримує.

Відтворені у драмі події мають певне історичне підґрунтя, оскільки відбулися в Києві в 1068 р. М. Мухин наводить факт, як на підставі Іпатіївського літопису подає історію Всеслава акад. В. Перетц в передмові до видання «Слова о полку Ігоревім» [5, с. 53].

І. Франко використав цю дійсну колізію з минувшини не дослівно, а художньо осмислив проблему загрози княжого розбрату та улягання перед чужими володарями. «Отже, – пише М. Мухин, – проти покликання чужого князя Всеслава, ініціатора роздорів та колотнечі, Франко рішуче висловлюється в цій своїй драмі».

На заклик князя Святослава стати до оборони проти ворога юрба киян відповідає: «Всі підемо, старі й малі. Не буде / Над нами

панувати князь, що руки / Свої у братній крові полоскав...» [Там само]. А розбійник Овлур закінчує побажанням, щоби згинув той, хто кривавить країну роздором.

М. Мухин скрупульозно простежує рецепцію цього твору І. Франка М. Драгомановим: «З приводу цієї драми дня 18 лютого 1805 р. Драгоманов з Софії вельми роздратовано писав Франкові, рівночасно при цьому закидаючи йому симпатичну постать старенького попа в давнім Франковім творі «Панські жарти», а понад усе дорікаючи Франкові за зраду реалізму і за романтичні скоки, навіть більше того – псевдокласичні ухили в дусі історичних поем Богдана Дідицького. Отже, в цім своїм листі Драгоманов питає тоном великого інквізитора: “Для чого Ви писали Сон князя Святослава? – Ні поезії, ні тенденції, яка була в Захарі Беркуті, речі все-таки рутенській! Взагалі для чого Ви завидуєте лаврам Дідицького? – Ви часто вскакуєте в романтику. – Для чого ще скакати в псевдокласіку. По-моєму, Ви не шануєте Вашого таланту такими скоками од реальности. Ну, що Ви зробили з “Панськими жартами”, заставивши для реалістики німця говорити Бог зна як і видумавши попа, котрого ніколи не було (як се признали мені колись і Окуневський, і Кобринська)» [5, с. 53].

Постаті старенького попа в «Панських жартах» Драгоманов взагалі не міг пробачити Франкові. Нічого дивного в цих докорах Драгоманова Франкові зрештою немає, бо як до ідеї українського патріотизму й націоналізму, так і до церкви і її представників, він завжди ставився послідовно вороже.

Для чіткого окреслення позиції І. Франка щодо реалізму й романтики М. Мухин подає фрагмент його відповіді М. Драгоманову у листі від 13 березня 1895 р. [5, с. 54]. Устами І. Франка М. Мухин боронить перед М. Драгомановим і колізію з «Панськими жартами». Каменяр дорікав критикові за те, що не хоче стати вище від тих, хто не вірить художній правді, зокрема, засуджує образ попа в поетичній поемі «Панські жарти», вважає, що такого попа бути не може. І. Франко наводить конкретні приклади священників Григоровича, «що ціле життя бився за мужиків з пана-

ми і з урядом», і Щавінського з його рукописним букварем з 1845 року, «зладженим “для дітей своїх і парафіян”», святих отців, що створювали школи, приватно вчили дітей селян разом із своїми, яких гнали на панщину тощо. Франко наголошував, що в «Панських жартах» образ священника справді симпатичний (можливо, тому так драгує Драгоманова?!), проте живий – має свої недоліки в характері. Тому автор ніяк не «підхлібив попівству в своїм малюнку» [5, с. 55].

М. Мухин зазначає: «Франкові слід повірити, що реалістом він був з примусу (і то здебільшого драгоманівського), романтика була йому ближча і рідніша. Звернім увагу хоч би на те, з якою приємністю чи навіть більше того – насолодою Франко розгортає крила романтичного натхнення, напр., у Пролозі до “Лісової ідилії”, написаної в р. 1900, коли Драгоманов не міг вже сіпати його за націоналістичні та романтичні “ухили”, коли він нарешті був вільний від реалістичного та раціоналістичного диктату женеvсько-софійського Мефіста:

На романтичного коня сідаю.
Крилатий звірю, не пручайсь, не ржи!
Неси мене, куди я загадаю,
На фантастичні ті шпилі біжи,
Де вихор грає, стогне гомін гаю,
Де на вузькій мов ниточка межі
Фантазія і дійсність спина в спину
Глядять у мрій квітчастую країну...» [5, с. 55-56].

Л. Ушкалов у монографії «Чарівність енергії: Михайло Драгоманов» широко висвітлює стосунки І. Франка з М. Драгомановим, однак вилишає цю літературну колізію. А вона принципово універсальна: художньо-естетичні та ідейно-світоглядні позиції обох. І. Франко у листі від 18 травня 1895 р. з радістю повідомляє Драгоманова, що в одній карпатоукраїнській збірці народних переказів він знайшов зміст «Сну Святослава», аналогічного до давно знаного т.

зв. переказу про цесаря Константина, що підтверджує важливість публікацій в «Житті і Слові» рубрик «Із уст народа» та «Із старих рукописів» [5, с. 56].

М. Мухин, аналізуючи відповідь Драгоманова в листі від 25 травня 1895 р., звертає увагу на те, що М. Драгоманов «ще раз гостро осуджує франківську драму, проголошуючи її мертвою, бо перш за все є далекою від добрих російських зразків...». При цім Драгоманов ще раз зазначає, що справжня поезія завжди реалістична, а щодо знайдення сюжету «Сну Святослава» в українських народних переказах сухо зазначає, що цей переказ міг забрести звідкись з Тибету до Карпат, отже, і це в його очах не виправдовує хиб Франкової драми: «З поводу попереднього Вашого листу треба говорити про “Сон князя”. Скажу коротко: не в тім діло, що в Вас наклін до романтизму, як кажете, а не до реалізму. Поезія завше реалістична при всіх своїх напрямках а, напр., англійські основателі новішого романтизму були вкупі і основателі новішого реалізму. А в тім діло, що в Вас рутенщина прибила нюх до реалізму і поезії правди. Треба ліки, м. і., дози французької, англійської і російської літератури доброї школи. “Сон” мертвий і ні до чого, а всего менше до руського життя старої епохи. Коли тема його є в фольклорі, так те нічо не показує – зайшла з Тибету або що, тай годі. У нас князів злодіїв Гарунів Аль-рашидів не було. І через те нічого й не викрутиш із сеї теми» [5, с. 56].

Це літературне протистояння між І. Франком та М. Драгомановим завершилося не доведеним до кінцевого з'ясування у зв'язку зі смертю останнього. Але в ньому М. Мухин проглядає й глибші сенси світоглядного характеру. Він вважає, що серед закидів Драгоманова деякі є цілком слушні, а деякі – неначе недоговорені, якісь таємничі, зокрема, фраза про те, що «Сон Святослава» – «твір мертвий». Щоб зрозуміти, що це значить, М. Мухин пропонує перечитати уривок «з давнього листа Михайла Драгоманова до Мелітона Бучинського з дня 18 січня 1873 р., в якому той проголошує батьком “мертвеччини” в українській літературі не кого іншого, як самого Т. Шевченка. У цьому листі Драгоманов писав: “Да храниць бог наших белетристів і од бондарні українофі-

лів, – бо все, що зроблено було досі живого в нашій беллетристиці і поезії, було зроблено людьми, котрі були влекомі або поетичною інтуїцією, або общечоловічим, соціальним або гуманним ідеалом – Квітка, Шевченко, у лучшому і М. Вовчок у 1 частині оповідань, де вони стояли за народ, а не народність традиційну. Треба признатися, що той імже превознесохомся, був батьком і нашої мертвеччини, хомяковщини української – т. є. Шевченко» [5, с. 56–57].

Чітка й безкомпромісна позиція М. Мухина в темі Драгоманова не виняткова – це характеристична ознака усіх досліджень науковця. Глибока ерудиція й блискучий інтелект не гарантували йому, однак, беззастережне сприйняття, а тим більше – прийняття. М. Антонович з цього приводу зауважує: «Не можна забувати, що ціле українське життя стояло тоді під гаслом величі Драгоманова. Йому поклонялися як українському пророкові, а вже зовсім неможливим було його критикувати. Тому з пізнього Івана Франка зробили божевільного за те, що він відважився його критикувати, а інших, хто відважився йти цим шляхом, уважали невігласом, неучом, нечесною людиною. Драгоманов був табу...»

М. Мухині простили б усе, аби він не чіпався цієї постаті...» [1, с. 1].

Для М. Мухина деталь завжди була цікава, часто саме з неї випрозорювалася принципово важлива наукова теза. Побіжно кинута М. Драгомановим фраза спровокувала дослідника на з'ясування суті: «Отже тепер стає нарешті ясним, що “мертвеччина”, “мертве”, є, на погляд Драгоманова, все, що зв'язане з “традиційною народністю” – отже, з традицією староукраїнською, княжою добою, як у “Сні Святослава” у Франка, з українським козацтвом – у Шевченка. На прикладі драгоманівських докорів Франкові за “Сон Святослава” можна ясно бачити, як Драгоманов до самого кінця своїх днів невтомно змагався з найменшим натяком чи проявом української національно-державної ідеї, бо саме в “Сні Святослава” проведена ідея вірності своїй країні, ідея оборони батьківщини. Цього було досить, щоби Драгоманов назвав цей твір “мертвим”» [5, с. 57].

Оцінюючи постать і праці М. Мухина, зокрема, що стосуються М. Драгоманова, М. Ільницький запитує і стверджує: «... чи випадково у «розправах» М. Мухина цілком обійдений Драгоманов-учений, дослідник українського фольклору, один із найавторитетніших представників порівняльно-історичної школи в літературознавстві? Це утверджує нас у думці, що до драгоманівських праць М. Мухина треба підходити радше як до політичних памфлетів, у яких авторові треба було розвінчати свого ідейного противника, тому до розмови залучалося все, що мало його скомпрометувати в очах читача, і замовчувалося те, що виставляло його в позитивному світлі» [4]. Вважаємо, що це не зовсім так.

Аналітичний свій хист М. Мухин демонструє, і коли заходить мова про «модерно-московфільську драгоманівську добу»: «не можна пояснювати всі вчинки Драгоманова й навіть виправдувати їх тим, що “бачите, тоді була така доба, тоді всі наші так думали” і т. п.» [10, с. 88]. Критик ставить в один ряд щодо часу написання чотири твори: віршилице Драгоманова «Гей, українець просить не много» (1872), Франка «Не пора, не пора москалеві, ляхові служить» (1880), «Ще не вмерла Україна» Чубинського (1863) і Климковича «А нас слов'яни з світа зводять» (1866) – і робить висновок, що «тоді ніхто ще не думав так, як Драгоманов – ані Чубинський, ані Климкович, ані Франко. Незнання, вражаюче незнання є справжньою причиною тріумфальної аргументації приклонників культу автора: “Гей, українець просить не много...”» [10, с. 88–89].

Підсумовуючи тему, М. Мухин подає обширну цитату з праці І. Франка «Поза межами можливого» (1901): «Головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київським періоді було переконання про конечність міститися українству – і політично, і літературно – під одним дахом з російством. Українська література – популярна, для домашнього вжитку: все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати поросійськи, наповняючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбівню. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою і категоричністю ширити і в Галичині, та

тут вони зустріли рішучий відпір, навіть з боку таких прихильних до Драгоманова людей, як Навроцький. Не багато змодифікував він ті думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вольного українського слова за границею. Правда, в “Переднім слові до «Громади»” він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх багатоцінних фольклорних працях раз у раз зводив річ на значіння і становище українського народу, як самостійної нації в розвитку духових зв’язків між заходом і сходом, між півднем і північю. Але в його політичних писаннях українці завжди тільки південні росіяне і такими повинні бути й на далі. Він силкувався навіть міцніше звязати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом – абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в “Вільній спілці” дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіальний поділ, котрого недостаточність він ясно розумів іще в 1875 р. Проти думки про український сепаратизм не тільки про *praeterito*, а й про *future* він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, глибока й сильна гра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності. Ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичнім полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бо ж теоріями про басейни рік і про сфери економічних інтересів не загриєш людей до політичної діяльності» [19, с. 5].

Виходячи з наведеного вище, твердимо, що Іван Франко, який багато в чому формувався під впливом Михайла Драгоманова, мав серйозні з ним розходження, про які говорив публічно вже з перших років ХХ століття.

Особливу увагу уділив Михайло Мухин постаті Олександра Кониського як людині україноцентричного світогляду, як одному з творців української національної ідеї й ідеології. О. Кониському відведено чимало сторінок у працях «Драгоманов без маски», «Більше світла», «Тіні незабутих предків», «З минулих літ» та ін.

У спогадах «Ужгородські вакації» Михайло Мухин про своє ставлення до Олександра Кониського, зокрема, пише: «Ще влітку р. 1936 патрон – себто др. Дмитро Донцов – пропонував мені написати статтю про Кониського з нагоди 100-ліття його народин. Але легко було йому пропонувати написати статтю, коли про Кониського треба було чи варто було написати цілу монографію. А щодо статті про Кониського, то якраз тоді я викінчив свої замітки про становище Кониського супроти Драгоманова й ще перед пропозицією шефа надіслав її «Самостійній Думці» для друку» [14, с. 141].

Переважно тему Кониського Михайло Мухин розкриває на антитезі Кониський–Драгоманов й послідовно демонструє своє переконання, що в суперечці Драгоманова і Кониського, правда, все-таки на боці Кониського. Скажімо, у праці «Більше світла» М. Мухин окремий четвертий розділ так і назвав «Кониський супроти Драгоманова». Критик зазначає: «Другим у Київській «Старій Громаді», після Володимира Антоновича, і віком і повагою був Олександр Кониський (1836-1900). Його протидрагоманівське становище було остільки яскраве й послідовне, що навіть сучасним оборонцям культу Драгоманова є нібито знане, хоч вони зовсім не вважають потрібним знати минуле. Можна навіть уважати, що серед численних ворогів Драгоманова і драгоманівщини, Кониський займав перше місце; його можна назвати ворогом число перше драгоманівського світогляду і драгоманівської тактики. Свою боротьбу проти Драгоманова Кониський безперечно програв, Драгоманов у цій боротьбі безперечно виграв. Разом з Кониським програла Україна, з Драгомановим – виграла Москва...» [9, с. 1423]. М. Мухин розгортає цю тезу, виходячи з історичних реалій, дорікаючи Центральній Раді і «одрагоманеному українському суспільству». Він розуміє, що палка натура О. Кониського не пробачає національної

зради, а сама, будучи національно активною, створила навколо себе несприятливу атмосферу ще за життя, і це відбилося певною мірою на трактуванні його громадської та літературної діяльності і після його смерті. І. Оришкевич, наводячи слова проф. Сумцова про Кониського: «Один із найбільш завзятих українських націоналістів», бо «раз у раз у його творах проскакує національна тенденція», зазначає, що про повість Кониського «Юрій Горovenko» Драгоманов у свій час давав уїдливі характеристики. Не без уваги лишила її й тодішня російська українофобська преса, та й московська жандармерія звертала увагу департаменту поліції на злочинний зміст числа львівської «Зорі», де вміщено нарис О. Кониського «Тарас Шевченко в дорозі на заслання», який містить різні «бунтівливі думки»; напр., царя Миколу 1-го названо «не першим російським коронованим катом та коронованим фельдфебелем» [16, с. 119].

Окреслюючи місце і роль О. Кониського в літературнім та суспільнополітичнім житті України, М. Мухин наводить думки сучасників, близьких знайомих цього «несправедливо забутого українського діяча й патріота».

Іван Франко оцінює Кониського коротко, але дуже яскраво: «Це не був авторитет, що своєю силою пригнічував молодших і слабших, як чинив Драгоманов; це був гарцівник, рухливий і легко озброєний» [20].

О. Лотоцький згадує Кониського так: «Можна любити Україну так, як її любив Кониський, але більше як він – любити не можна. Він не жив, він горів тією любов'ю, увесь свій вік, не покладаючи рук, у поті чола працював на користь єдиного дорогого йому діла, працював здебільшого – з тяжким боєм у душі під тягарем трудних обставин, під ворожими замахами “чужих” і “своїх”» [6, с. 63].

Наведені оціночні характеристики повною мірою можна віднести на карб самого М. Мухина.

Провівши аналіз життя і літературної творчості Михайла Мухина – українського інтелектуала, громадсько-політичного діяча, літературознавця, публіциста, доходимо висновку, що надідеєю всього життя М. Мухина було випрацювання й утвердження чіт-

кої й всеохопної, виваженої й безкомпромісної української національної ідеології державотворення.

Оглянувши та проаналізувавши відомі праці М. Мухина про М. Драгоманова, стверджуємо, що постать останнього справді стала для Михайла Мухина невідступною больовою точкою, яка змусила його до цілеспрямованого проникнення в природу формування і функціонування світоглядних принципів цього провідного діяча української культурної, політичної та соціальної історії. У рефераті ми розглянули й подали виважений аналіз праць М. Мухина щодо літературно-критичної і суспільно-політичної діяльності М. Драгоманова, І. Франка і О. Кониського та їх вплив на державотворчі, політичні, громадянські, літературні процеси, особливо в часі Перших, Других, а надто – Третіх визвольних змагань українського народу у створенні та обороні і збереженні власної незалежної держави вже під час широкомасштабного російського вторгнення в Україну.

Ми вважаємо, що матеріали і висновки дослідження важливі для подальшого осмислення творчої спадщини Михайла Мухина як такої, що має тривалу й непроминальну вартість, а його індивідуальний літературознавчо-дослідницький стиль, ерудованість, володіння фактичним матеріалом і вміння аргументовано його подавати, апологія факту уможливають нашу спроможність «по-мужеськи говорити собі правду і вміти її знести».

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович М. Михайло Мухин // Українське слово. Париж, 1969. 4 січня. С. 1
2. Бірчак В. Карпатська Україна. Спогади й переживання. Ужгород: Гражда, 2007, 200 с.
3. Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/drag/drag16.htm>
4. Ільницький М. «Мав у собі щось сковородинського...»: Михайло Мухин // СіЧ. 2015. № 8. С. 57-69.
5. Куренівець М. З минулих літ. (Остання «літературна дискусія» між Франком і Драгомановом). Прага: Пробоем, 1940. Ч. 2. С. 52–59
6. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. 288 с.

7. Маланюк Є. Спізнене покоління // Маланюк Є. Книга спостережень. І. Торонто: Накладом видавництва «Гомін України», 1962. 528 с.
8. Маланюк Є. Франко – як явище інтелекту // Маланюк Є. Книга спостережень. І. Торонто: Накладом видавництва «Гомін України», 1962. 528 с.
9. Мухин М. Більше світла // Визвольний шлях. Лондон, 1960. Кн. 2. Р. VII. С. 157–167; Кн. 3. Р. VII. С. 281–291; Кн. 4. Р. VII. С. 395–403; Кн. 5. Р. VII. С. 501–511; Кн. 6. Р. VII. С. 625–633; Кн. 1. Р. VIII. С. 1181–1188; Кн. 2. Р. VIII. С. 1298–1304; Кн. 3. Р. VIII. С. 1419–1426.
10. Мухин М. Більше світла: М. Драгоманов (1841–1895) на тлі своєї доби // Самостійна думка (Чернівці). 1936. Кн. 9 / 17. 98 с.
11. Мухин М. Більше світла // Пробоєм. Прага, 1943 Ч. 3. С. 168–172
12. Мухин М. Драгоманов без маски // Вістник (Відбитки). Львів. Річник I. Ч. 10, 12. 1933; Річник II. Ч. 3, 7-8. 1934. С. 1–56.
13. Мухин М. Тіні незабутих предків / М. Мухин // Вісник. 1935. № 4. С. 267–279; № 5. С. 357–363;
14. Мухин М. Ужгородські вакації. ЦДІА України. Ф. 4464 с. Оп. 1. Од. зб. 6. 220 с.
15. Неврлий М. М. Мухин і літературна молодь Закарпаття // Неврлий М. Минуле й сучасне: збірник слов'язознавчих праць. К.: Смолоскип, 2009. 956 с. С. 610–618
16. Оришкевич І. // Життя і Революція. К., 1928. Ч. I.
17. Салига Т. ...І той вогонь, що не згаса... Ужгород: Гражда, 2013. 448 с.
18. Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. К.: Дух і літера, 2019. 600 с.
19. Франко І. Поза межами можливого // ЛНВ, 1901, жовтень 7–8. 12 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://library.vspu.edu.ua/polki/franko/poza_megamy_mogl.pdf
20. Франко І. Про життя і діяльність Олександра Кониського. Львів: Вид-во товариства «Просвіта», 1901, 36 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://maysterni.com/publication.php?id=66954>
21. Франко І. З остатніх десятиліть XIX в. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/57506>

REFERENCES

1. Antonovych M. Mykhailo Mukhyn [Mykhailo Mukhyn] // Ukrainian word. Paris, 1969. January 4. P. 1
2. Birchak V. Carpathian Ukraine. Memories and Experiences. [Karpatska Ukrayina. Spohady s perezhyvannya] Uzhgorod: Grazhda, 2007, 200 p.

3. Drahomanov M. Shevchenko, Ukrainophiles and Socialism. [Shevchenko, ukrayinofily i socialism] [Electronic resource]. Access mode: <http://lito-pys.org.ua/drag/drag16.htm>

4. Ilnytskyi, M. “He Had Something from Skovoroda...”: Mykhailo Mukhyn [Mav u sobi shchos skovorodynskoho: Mykhailo Mukhyn] // SiCh. 2015. No. 8. P. 57-69.

5. Kurenivets M. From Past Years. (the Last “Literary Discussion” Between Franko and Drahomanov). [Z mynulyh lit (Ostannya literaturna dyskusiiia mizh Frankom i Drahomanovym)] Prague: Breakthrough, 1940. Part 2. P. 52–59

6. Lototsky O. Pages of the Past. [Storinky mynuloho] Warsaw, 1932. 288 p.

7. Malanyuk E. Late Generation [Spiznene pokolinnia] // Malanyuk E. Book of observations. I. Toronto: Published by the “Homin of Ukraine” publishing house, 1962. 528 p.

8. Malanyuk E. Franko – as a Phenomenon of Intelligence [Franko – yak yavyshe intelektu] // Malanyuk E. Book of observations. I. Toronto: Published by the “Homin of Ukraine” publishing house, 1962. 528 p.

9. Mukhyn M. More Light [Bilshe svitla] // Liberation path. London, 1960. Book 2. R. VII. pp. 157–167; Book 3. R. VII. P. 281–291; Book 4. R. VII. pp. 395–403; Book 5. R. VII. pp. 501–511; Book 6. R. VII. pp. 625–633; Book 1. R. VIII. P. 1181–1188; Book 2. R. VIII. pp. 1298–1304; Book 3. R. VIII. P. 1419–1426

10. Mukhyn M. More Light: M. Drahomanov (1841–1895) against the backdrop of his era [Bilshe svitla: Drahomanov (1841-1895) na tli svoiei doby] // Independent Thought (Chernivtsi). 1936. Book 9, 98 p.

11. Mukhyn M. More Light [Bilshe svitla] // Proboyem. Prague, 1943 Part 3. P. 168–172

12. Mukhyn M. Drahomanov Without a Mask [Drahomanov bez masky] // Herald (Prints). Lviv. Yearbook 1. Ch. 10, 12. 1933; Yearbook II. Part 3, 7-8. 1934. P. 1–56.

13. Mukhyn M. Shadows of Unforgotten Ancestors [Tini nezabutyh pred-kiv] / M. Mukhin // Visnyk. 1935. No. 4. P. 267–279; No. 5. P. 357–363;

14. Mukhyn M. Uzhhorod Vacations. [Uzhhorodski vakacii] Central Institute of Ukraine. F. 4464 p. Op. 1. Unit coll. 6. 220 p.

15. Nevriy M. M. Mukhyn and the Literary Youth of Transcarpathia [Mukhyn i literaturna molod Zakarpattya] // Nevriy M. Past and present: a collection of works on Slavic studies. K.: Smoloskip, 2009. 956 p. P. 610–618

16. Oryshkevych I. // Life and Revolution. [Zhyttya i revoluciya] K., 1928. Ch. I.

17. Salyga T. ...And That Fire That Did not Go Out... [I toj vohon shcho ne zhasa] Uzhgorod: Grazhda, 2013. 448 p.

18. L. Ushkalov. The magic of energy: Mykhailo Drahomanov. [Charivnist enerhii: Mykhailo Drahomanov] K.: Spirit and Letter, 2019. 600 p.

19. Franko I. Beyond the Possible [Poza mezhamy mozhlyvoho] // LNV, 1901, October 7–8. 12 p. [Electronic resource]. Access mode: https://library.vspu.edu.ua/polki/franko/poza_megamy_mogl.pdf

20. Franko I. About the Life and Activities of Oleksandr Konyskyi. [Pro zhyttya i diyalnist Oleksandra Konyskoho] Lviv: “Prosvita” society publication, 1901, 36 p. [Electronic resource]. Access mode: <https://maysterni.com/publication.php?id=66954>

21. Franko I. From the Last Decades of the XIX Century. [Z otannih desyatylyt XIX st.] [Electronic resource]. Access mode: <https://zbruc.eu/node/57506>